УДК 323.1(477.64-25)(=161.2)(091):354(47+57)(045) **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2020-3-55-10

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА ЗАПОРІЖЖІ У МІЖВОЄННІ РОКИ ТА БОРОТЬБА З НИМ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Ю.І. Щур
Запорізький національний університет
shchur@znu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-4245

Ключові слова: ДПУ, Запорізька область, націонал-комунізм, «Просвіта», український націоналізм.

Дослідження присвячене проблемі розвитку українського націоналізму, в широкому значенні цього явища, на території Запорізької області після утвердження в регіоні радянської влади більшовицького зразка, а також реакції на ці процеси комуністичної партії та її репресивно-карального апарату. Таким чином, пропонований матеріал має на меті розширити уявлення про сучасну Запорізьку область в хронологічних рамках 1920-1930-х рр., як про регіон, який перебував у орбіті розвитку антирадянського протестного руху, який мав виражений самостійницький характер.

UKRAINIAN NATIONALISM IN ZAPORIZHZHIA AND STRUGGLE AGAINST IT BY THE SOVIET STATE SECURITY SERVICE DURING THE INTERWAR PERIOD

Yu. Shchur
Zaporizhzhia National University

Key words: GPU, national-communism, "Prosvita", Ukrainian nationalism, Zaporizhzhia oblast.

The study is devoted to the problem of Ukrainian nationalism development, in a broad sense of its phenomenon, on the territory of Zaporizhzhia oblast after the establishment of the Soviet Bolshevik power in the region, as well as reactions to those processes by the Communist party and its repressive and punishing system.

The attempts to merge the Communist ideology and nationalism are observed in particular through the implementation by the Communist party of Ukrainian samostiinyks' (independents) slogans of the Ukrainian revolution period. However, the utter futility of such experiments can firmly be observed through the activity of the "Prosvita" society. That light-version of Ukrainian nationalism, which primarily used to stand for language and education development, was criticised by either Russian segment of Communist party and modernisers of Ukrainian renaissance that were gathered around Mykola Khvyliovyi.

Apart, the author prioritises the analysis of forms and manifestation of anti-Soviet movement, especially in the rural area where citizens were the main nationalist supporters. The Soviet authority had an apprehension that united with urban intelligentsia peasants could have organised a new uprising for the independence of Ukraine. The concluding chord of Stalin's war against Ukrainian village was Holodomor which had not only physical consequences but inflicted deep mental trauma on Ukrainians that affected the development of Ukrainian nationalism in Naddniprianshchina region (over the Dnipro river land).

Therefore, the research aims to broaden the apprehension of modern Zaporizhzhia oblast within the chronological frameworks of the 1920-30s as a region which used to have an utter independent character.

Дослідники історії українського націоналістичного руху на Наддніпрянській України за нижню хронологічну межу, в основному, беруть 1941 р. Це пов'язано із тим, що після початку німецько-радянської війни Наддніпрянщина була охоплена мережею осередків Організації українських націоналістів, над створенням яких працювали члени Похідних груп. Таким чином, загальна модель розвитку визвольної, самостійницької боротьби має наступний вигляд: революція – німецько-радянська війна – дисидентський рух. Очевидно, що 1920-1930-ті рр. «випадають» з такої схеми, залишаючись полем для дослідників радянського тоталітаризму й, більш поглиблено, Голодомору та Великого терору.

Разом із тим, 1920-1930 рр. з їх складними процесами розвитку українського націоналізму, боротьби радянської влади з ним та його носіями, є важливими для розуміння успішності, або ж недостатньої успішності діяльності учасників організованого націоналістичного руху на теренах Наддніпрянщини на початку 1940-х рр. й далі.

На сьогоднішній день науковці вже достатньо опрацювали джерела та матеріали, які присвячені проблемам розвитку українського суспільства, його протестних настроїв, а також намагання інтегрувати національну складову в радянську (комуністичну) дійсність у хронологічний проміжок між поразкою Української революції до початку німецько-радянської війни. Проте, регіональні виміри цієї проблеми, які виходять поза межі «столичних» областей, саме в контексті розвитку українського націоналізму не отримали достатньої уваги. Відповідно, пропоноване дослідження має на меті розширити уявлення про сучасну Запорізьку область в хронологічних рамках 1920-1930-х рр., як про регіон, який також перебував у орбіті розвитку антирадянського протестного руху, а також українського націоналізму, як явища.

Утвердження радянської влади більшовицького зразка на території України і, зокрема, на території сучасної Запорізької області не означало повної ліквідації здобутків Української революції й автоматичної національної амнезії. Навіть із тактичних міркувань, більшовики не могли повністю ігнорувати тих процесів, що відбулися у 1917-1921 рр., а особливо розвитку українського націоналізму, який підживлював й далі повстансько-партизанський рух. 1920-ті рр. для більшовиків пройшли під впливом «жорсткої научки дев'ятнадцятого року» (за висловом Григорія Петровського), коли під впливом шовіністичної поведінки червоних українське селянство вибухнуло масовими повстаннями. Володимир Затонський стверджував, що саме ця помилкова більшовицька політика, а також ворожість до усього українського стали приводом для повстання українського села проти чужинців (представників російського централізму)[1].

Очевидно, не сприймалися й ідеї одного з апологетів російсько-більшовицького режиму Християна Раковського, який вважав, що українська мова не може бути офіційною в Україні, оскільки вона де-факто була мовою антирадянських дрібнобуржуазних інтелігентів й політиків[2].

Відповідно, щоб залучити громадськість до соціалістичного будівництва, більшовики мали йти на поступки. Однією з них був курс на українізацію. Тим більше, що партійний перепис 1922 р. чітко продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У. За національним складом ця філія РКП(б) до початку політики українізації мала: українців – 23%, росіян – 54%, інших (серед яких переважали євреї) – 21%. Близько 80% членів компартії мешкали у містах. Більшовицька партія в Україні наприкінці 1922 р. була майже повністю російськомовною, а українською мовою володіли лише 11% членів КП(б)У[3].

Українців серед будівничих соціалізму в Україні бракувало. Тож для більшовиків, які не були тут національною силою, ця політика була ще й спробою уникнути кровопролитного спротиву авторитарному режиму під «націоналістичними» гаслами. Для більшовицького режиму українізація в першу чергу була важлива як засіб нейтралізації українського націоналізму[4].

«Українізаторська» поступка одночасно стала умілим тактичним ходом «пролетарської» влади. Як зазначив Микола Фролов, більшовицьке керівництво несподівано для керівників українського національно-визвольного руху, перехопило велику кількість гасел та ідей, які складали ідеологічну (світоглядну) сутність діяльності Центральної

[1] Мартин Т. Імперія національного вирівнювання : Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1933 роки). К. : Критика, 2013. С. 110-111.

[2] Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному : українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918-1925). Львів : Видавництво УКУ, 2017. С. 146.

[3] Фролов М. Політична система Радянської України 1920-1930-х рр. : особливості формування та еволюції : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Запоріжжя : Просвіта, 2011. С. 28.

[4] Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. К. ; Львів : Україна модерна ; Українські пропілеї, 2017. С. 110.

ради, Директорії та Гетьманату доби Революції[5]. Самі ж більшовики визнавали, що це лише тактичний крок. Володимир Затонський у 1927 р. зазначив: «українізація не є просто принципова засада, а українізація є активний процес, у якому стоїть питання так само, як у непі: хто кого – чи стихія вирветься з нашого керовництва й нас затопить, чи, навпаки, осідлаємо, сядемо верхи на стихію і, керуючи нею, ввійдемо в соціялізм»[6].

В даному випадку Володимир Затонський чудово розумів про що йде мова і наскільки небезпечною може бути ця стихія. Ще 1920 р. він детально проаналізував зв'язок між імперськими упередженнями росіян і структурою партії в Україні. Саме через імперську політику міський російський та русифікований пролетаріат України цурався українського національного руху та вбачав у ньому зраду. Ворожість цього пролетаріату до спроб України відмежуватися від Росії перетворилася у ненависть до всього українського. Разом із цим, такий стан речей залишав мільйони селян під впливом націоналістичних лідерів[7].

Підігрівалася така ситуація й переведенням поняття «української мови» у політичну площину й ототожнення її з українським націоналізмом через використання її ворогами більшовиків. Розмірковуючи над цим, Степан Величенко зазначив, що не відомо про жодного більшовика, який би засудив російську як мову Денікіна, або німецьку – як мову кайзера. В українському випадку більшовики орієнтувалися протилежно й асоціювали таки українську мову з політичними групами. Доводилося навіть у київські газеті «Комуніст» за 22 січня 1922 р. друкувати статтю «Українська мова – це не мова Петлюри», що однак істотно не вплинуло на ситуацію[8].

Очевидно, що ситуація вимагала вирівнювання. Усвідомивши неминучість процесу деколонізації, більшовики вирішили його очолити, надати йому своїх контрольованих форм й під прикриттям коренізації зберегти територіальну цілісність колишньої Російської імперії[9].

Політика коренізації передбачала підготовку комуністичних кадрів із представників корінної національності, врахування національних факторів при формуванні партійно-державного апарату. Також, передбачалося поширювати освіту рідною мовою, сприяти розвитку національних культур, організувати заклади освіти й культури, ЗМІ, книговидання тощо[10]. За великим рахунком, на території України розпочався контрольований процес збільшовичення націоналістичних прагнень українського, перш за все – селянського, середовища.

Запорізька область мала свою специфіку політики коренізації, оскільки тут проживало багато національностей, існували місця компактного розселення представників національних меншин, а міста були сильно русифікованими, зокрема за рахунок наявності великих промислових підприємств. Разом із тим, Олександр Ігнатуша навів цікаві статистичні дані, датовані 1926 р.: українське населення Запорізького округу становило 80,5%, Мелітопольського – 57,8%, а Маріупольського – 54,7%. Проте, на території краю не виходили книжки й газети українською мовою. Українізація на Запоріжжі, як реалізація прав українського населення краю, була життєво необхідною[11].

У травні 1925 р. у Запоріжжі почала діяти комісія з українізації, створена окружним виконкомом. Вона займалася перевірками стану мови, створенням районних та відомчих комісій, які в свою чергу, організували цілу низку курсів і гуртків з вивчення української мови. Однак, темпи українізації були дуже повільними. Зважаючи на опір партійного й державного апарату, російського й русифікованого, такий розвиток справ не дивує. Як і в інших регіонах, на Запоріжжі ці люди сприймали українську мову – мовою «дрібнобуржуазного селянства і петлюрівців». Офіційні дані про масштаби українізації на Запоріжжі насправді не відображали реальний стан справ і були завищеними. Бадьоро рапортуючи про ледь не стовідсоткову українізацію українського (sic!) села, більшовики змогли довести володіння українською мовою серед службовців в русифікованих містах лише трохи більше 20%.

Дещо кращою була ситуація у культурно-освітній галузі. Українська мова впроваджувалася в роботі клубів, хат-читалень, репертуару театру, місцевих хорових колективів. Українською мовою виходили газети «Червоне Запоріжжя», «Комунар» та «Радянський степ» в Мелітополі. Збільшувалася кількість передплатників україномовних «Комуніста», «Пролетаря» та «Більшовика України» тощо[12].

[5] Фролов М. Політична система Радянської України… С. 40.

[6] Затонський В. Національна проблема на Україні. Харків : Державне видавництво України, 1927. С. 95.

[7] Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному… С. 188-189.

[8] Там само. С. 190.

[9] Мартин Т. Імперія національного вирівнювання… С. 15.

[10] Шаповал Ю. Олександр Шумський… С. 107.

[11] Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20-30-х рр. ХХ ст. *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. Вип. 6. С. 336-337.

12 Там само. С. 337-338.

Однією з вимушених поступок радянської влади (про)українським силам, було відновлення (перезапуск) діяльності «Просвіт». Результат не забарився. У Мелітополі активісти товариства «Просвіта» імені Бориса Грінченка віддавали багато сил пропаганді української літератури серед населення, а особливо молоді. До товариства записувалися усі бажаючі, а провідну роль відігравали вчителі, лікарі, фельдшери тощо. За даними Бориса Михайлова, у 1920-1921 рр. «Просвіта» поширила свою діяльність на всі села Мелітопольського повіту: на початку 1921 р. працювало 36 осередків «Просвіти», а станом на 1 жовтня – вже 70. У повітовому центрі просвітяни організовували вечори української культури, проводили лекції з історії України, а також створили бібліотеку на 1240 книг. 30 вересня 1921 р. міська «Просвіта» звернулася з листом до Укомпросвіт для отримання дозволу відкрити у Мелітополі центральну українську бібліотеку наукової й історичної літератури. Незабаром така бібліотека була створена, а її першим директором став відомий археолог Дем'ян Сердюков[13].

Українське товариство «Просвіта» селища Комишуваха (сучасного Оріхівського району) було засноване 15 березня 1920 р. Перед цим тут діяв аматорський гурток місцевої молоді, яка й виступила з ініціативою створення просвітянської організації. Керівним органом була Рада, яка складалася з 5 осіб: Микола Куркін (голова), Михайло Архіпов (товариш голови), Гаврило Спіцин (скарбник), Адріан Рудченко (завідуючий театральною секцією, член ради) та Євгенія Авраменко (член ради). Для канцелярської роботи був кооптований член товариства Іван Оксененко, який обіймав посаду секретаря «Просвіти»[14].

У Статуті товариства зазначалося, що воно створюється для того, щоб «підняти освіту своїх членів, а також і всіх селян, дати їм добру науку, корисну і розумну розвагу і взагалі дбати про піднесення їх культурного стану та господарського добробуту». Для цього «Просвіта» планувала здійснювати наступні заходи:

- проводити прилюдні читання, бесіди й лекції;
- відкрити книгозбірню, читальню й книгарню;
- відкрити школи для своїх членів (загальноосвітні й ремісничі);
- створити дитячі заклади-захистки, майдани, садки, гуртки і при книгозбірні – дитячій відділ;
- організовувати вистави, співочі, музичні, літературні та змішані вечори, народні гуляння, свята для дорослих і різні розваги для дітей.

Крім того, передбачалося відкрити окрему «Просвітянську хату», створити різні економічні заклади і товариства. Однак, такий перспективний розвиток українського руху в Комишувасі реалізовано не було. Одна з наступних редакцій Статуту місцевої «Просвіти», яка була подана на затвердження 28 квітня 1921 р., вже була написана російською мовою[15]. Таким чином, зникав сам сенс існування подібної організації, оскільки вона вже не виражала власне українського характеру в діяльності. Бо саме мова тут відігравала первинну й визначальну місію. І, як засвідчує навіть побіжний огляд документів осередків «Просвіти» на території Запорізької області 1920-х рр., така ситуація поступово ставала правилом, але не винятком.

Станом на 10 січня 1921 р. комишуваській «Просвіті» вдалося організувати роботу театральної та бібліотечної секцій. Перша підготувала 12 вистав, серед яких «Сотник» Тараса Шевченка, «Медвідь» Антона Чехова, «Невільник» Марка Кропивницького, «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка (два рази), «Наталка Полтавка» Івана Котляревського й інші. Умови радянської дійсності вносили свої корективи в діяльність товариства: місцева «Просвіта» брала активну участь у святкуванні Першого травня та річниці Жовтневого перевороту (за радянською термінологією – «соціалістичної революції»).

Бібліотека товариства «Просвіта» у Комишувасі мала 54 книги з історії України, 114 книг у дитячому відділі, 270 книг з політ-економії та 20 – белетристика. Література поширювалася серед населення, а основними читачами були представники молодого покоління.

Серед проблемних питань в діяльності комишуваської «Просвіти» були відсутність режисера, регента, капельмейстера. Більш глобально шкодила відсутність сталого приміщення, коштів та спеціальної літератури (для театральної секції). Кошти для діяльності залучалися із членських внесків, пожертв та зібраних грошей під час вистав та постанов (але цього було явно недостатньо). Приміщення, яким користувалася «Просвіта», було старим і аварійним. Щоправда, вживалися заходи для побудови нового «Народного дому»[16].

У селі Новотроїцькому сучасного Бердянського району до «Просвіти» у 1921 р. долучилася

[13] Михайлов Б. Мелітополь : природа, археологія, історія. Запоріжжя : *Дике поле*, 2002. С. 160-161.

[14] Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф.Р. 3, оп. 1, спр. 380, арк. 4.

[15] Там само, арк. 1, 37.

[16] Там само, арк. 4зв.

молодь, яка й далі перебувала на республіканських позиціях, вважаючи УНР єдиною легітимною державою. Серед них виокремлювалися Іван Миронець, Микола Харчук, Анна та Микола Сушко, Шостак й інші[17].

Заходи багатьох осередків товариства «Просвіта» традиційно були пов'язані із вшануванням пам'яті Тараса Шевченка. 25 січня 1920 р. «Просвіта» села Балабине (тепер Запорізького району) звернулася до сільської Управи з проханням дати дозвіл на встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку на площі «біля церкви проти Банку». На цій місцевості вже 25-26 лютого того ж року мало відбутися закладення місця. На наступний день такий дозвіл «Просвіті» було надано[18]. У селищі Павло-Кічкас (тепер – в межах Запоріжжя) 15 травня 1921 р. на загальних зборах місцевого аматорського драматичного гуртка було прийнято рішення про зміну його назви на «Павло-Кічкаська Просвіта імені Т.Г. Шевченка». Також було прийнято рішення звернутися до волосного управління народної освіти для отримання дозволу використовувати печатку та штамп саме з такою назвою. Цей документ також був підготовлений російською мовою, а поруч із «старою» назвою «Просвіта» вживався і радянський, «осучаснений», варіант – «Культ. Просвіта»[19].

Загалом же, станом на 1921 рік за офіційними даними Запорізького губернського відділу народної освіти, за категорією «Просвіти та гуртки» цифрові дані були наступними: м. Запоріжжя – 10, Запорізький повіт – 83, Мелітопольський – 86, Бердянський – 34. По Великотокмацькому дані були відсутні[20].

Попри, здавалося б, успіхи в розбудові просвітянського руху, відбувалося поступове згортання роботи осередків товариства «Просвіта». Відношення до просвітянського руху та (не)розуміння спрямованості його діяльності яскраво ілюструє звіт Янчекрацької (тепер – село Кам'янське Василівського району) «Просвіти» в Олександрівський політвиконком від 23 березня 1921 р.: «На честь річниці народження Тараса Григоровича Шевченка Товариством було влаштовано безкоштовний вечір… Будівля театру, (де святкувалася річниця), була прикрашена плакатами з висловами, взятими з «Кобзаря» Шевченка і інш. Голова комячейки т. Думчев, побачивши вислів «Борітеся – поборете» й трактувавши його по-своєму, заявив, що це гасло лівих есерів, заявив, що вживатиме заходів… Оздоблення ж театру в українському стилі дало привід місцевій комячейці назвати нас самостійниками тощо»[21].

Спроби більшовиків використати осередки «Просвіти» для комуністичного виховання та підпорядкувати їхню діяльність державному контролю зазнали невдачі. 12 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», в якій було поставлено завдання їх «одержавити», а у разі неможливості – ліквідувати. На Всеукраїнській нараді завідувачів агітаційно-пропагандистських та організаційно-інструкторських відділів губернських комітетів партії до проблеми підійшли більш радикально: діяльність «Просвіт» розглядалася як величезна загроза радянській владі та всьому пролетаріатові на селі[22].

За приклад «одержавлення» можемо навести долю осередку «Просвіти» у с. Солодка Балка Великотокмацького повіту Запорізької губернії (тепер – Токмацького району Запорізької області). Згідно з посвідченням Токмацького повітового відділу народної освіти, просвітянський осередок було зареєстровано 22 квітня 1921 р. У першому варіанті Статуту осередку вказувалося, що він здійснює діяльність «для розвитку просвіти й добробуту українського народу, а також для його політичного виховання й взагалі для розвитку української культури». Скоріш за все, ця редакція Статуту не пройшла реєстрацію, як дрібнобуржуазна. У новій редакції, яка власне й була зареєстрована, зазначалося: «товариство Просвіта має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціялістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України. Просвіта в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті діктатури пролєтаріяту і незаможного селянства і всіма засобами борється проти старого складу державного будівництва». Така поступка в бік «пролетарізації» суттєво не вплинула на долю місцевої «Просвіти» і її діяльність невдовзі була припинена[23].

[17] Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 100. С. 4.

[18] ДАЗО, ф.Р. 386, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

[19] ДАЗО, ф.Р. 3, оп.1, спр. 458, арк. 20-20зв.

[20] Картограма : Загальна кількість установ належачих до Політосвіту Запоріжськ. Губвідділу Наросвіти. *Отчет о деятельности Запорожского Губисполкома ко II-му Губ Съезду Советов*. Запорожье, 1921.

[21] Мороко В. Діяльність товариства «Просвіта» на Запоріжжі (1868-1922 роки). Машинопис. Архів автора.

[22] Ігнатуша О., Кирилаш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур Є. Під жорнами «класової боротьби» : політичні репресії на Запоріжжі (1917-1990 рр.). Реабілітовані історією (Запорізька область). Запоріжжя : «Дніпровський металург», 2004. Кн. 1. С. 17.

[23] ДАЗО, ф.Р.1398, оп.1с, спр.1, арк. 2, 5, 25.

Вимоги до зміни статутних норм не були поодиноким явищем. Радянські чиновники відмовляли у перереєстрації осередків «Просвіт», зокрема й у селі Іванівка Гуляйпільського повіту (тепер – Межівського району Дніпропетровської області) оскільки їхні статути не містили запевнень у вірності пролетарським ідеалам[24].

У 1922 році мелітопольська «Просвіта», згідно з вказівками «згори», була піддана реорганізації й отримала нову назву – «Червона Просвіта». Однак, з ходу переорієнтувати її роботу в комуністичному дусі не вдалося. Там де не могли «дотиснути» компартійні діячі, «допоміг» голод 1921-1923 рр. Зокрема, на Мелітопольщині робота на периферії то затухала, то знову відновлювалася. Часто закривалися клуби, кожен думав над тим, як вижити. У доповіді завідуючого губкомпросвітом у березні 1922 р. акцентувалася увага на жахливому стані у повітах, до чого призвів голод: «Хати-читальні й «Просвіти» не функціонують, точних даних й характеристик-причин з повітів не надходить... всі дрібні бібліотеки закриті... вилучені релігійна й монархічна література ... у колосальній кількості»[25].

Під заборону діяльності потрапили осередки «Просвіти» у селах Кінські Роздори Чубарівського (тепер – Пологівського) району та Попівка Куйбишевського (тепер – село Смирнове Більмацького району). Активісти осередків також зазнали репресій радянських органів державної безпеки. У Попівці колишні просвітяни стали кістяком для осередку Української комуністичної партії й частина з них зазнала гонінь ще у 1920-х рр. Інші ж потрапили в жорна репресій під час «Великого терору» 1938-1939 рр. саме із звинуваченнями в українському націоналізмові та належності до «Просвіти»[26].

Деякі осередки товариства «Просвіта» намагалися чинити спротив такій політиці. Зокрема, 17 січня 1921 р. на засіданні президії товариства «Просвіта» села Мала Михайлівка (тепер – Веселівського району) у відповідь на вимогу представника волосного виконавчого комітету організаційно підпорядкувати товариство відділу народної освіти, було прийнято наступну резолюцію: «Пришедши до висновку, що заснування та діяльність «Просвіти» відповідає вимогам часу і культурним потребам краю, зібрання ухвалило існування «Просвіти» як організації окремої»[27].

Зрештою діяльність осередків товариства «Просвіта» в межах Запорізької області була заборонена під тим чи іншим приводом. Голову «Просвіти», що існувала з 1918 по 1923 рр. на території Давидівської сільради Мелітопольського повіту, вчителя П. Залашкова було звинувачено в тому, що «здійснював українські вистави». Інші осередки «Просвіти» на території сучасної Запорізької області були знищені за «націоналістичну діяльність»[28].

Осередок товариства «Просвіта» в селищі Андріївка (сучасного Бердянського району) було ліквідовано за «націоналістичну діяльність». Під час відомого процесу Спілки визволення України (1930 року), арешти також відбулися в Андріївці та Успенівці. Тут основними фігурантами стали колишні активісти «Просвіти». Загалом заарештовано 20 осіб, з яких половина була засуджена до розстрілу, інші – від 8 до 10 років позбавлення волі[29]. Активісти Новотроїцького просвітянського осередку у 1926 р. створили підпільну Українську демократичну народну партію, проводили антирадянську боротьбу, допоки не були заарештовані органами ДПУ у 1929-му[30].

Питання про ліквідацію гуляйпільської «Просвіти» було прийнято на рівні керівників повіту 2 серпня 1921 р. Тоді постановили негайно заарештувати правління міського осередку товариства. Крім того, враховуючи, що усі «Просвіти» у повіті «мають таке ж забарвлення», їх також необхідно було ліквідувати. Всі документи, видані товариством «Просвіта» з цього дня вважалися недійсними, а справи осередків підлягали опечатуванню й перевірці. Такі заходи відносно міського товариства дали наступні результати: «виявлено до 30 виданих контрреволюційних брошур (українською мовою), а також (ненадруковане) листування з Махном, декілька партійних білетів Української комуністичної партії»[31].

Інтерес радянських органів державної безпеки до осередків «Просвіти», особливо в сільській місцевості, цілком вкладається у логіку репресивної політики більшовицької влади. ДПУ особливу увагу приділяло представникам сільської

[24] Коновець О. Український ідеал : історичні нариси. Діалоги. К. : Вид. центр «Просвіта», 2003. С. 60.

[25] Михайлов Б. Мелітополь: природа, археологія, історія... С. 161.

[26] Повернені імена : Документи, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). Запоріжжя, 2000. Книга третя. С. 286-287, 289.

[27] Коновець О. Український ідеал... С. 60.

[28] Ігнатуша О., Кирилаш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур Є. Під жорнами «класової боротьби»... С. 17.

[29] Карпенко В. Правоохранители и суд Азовской Пальмиры : от царей до вождей. Запорожье : Интер-М, 2011. С. 148-149.

[30] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 100. С.4-5.

[31] Реабілітовані історією. Запорізька область. Запоріжжя : «Дніпровський металлург», 2010. Кн. 5. С. 109.

інтелігенції, які мали значний вплив на односельчан. Саме інтелігенція найчастіше висловлювала невдоволення радянським режимом. Через це в січні 1923 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про проведення всеукраїнської чистки сільської інтелігенції. Комісії з чистки створювалися як в центрі, так і на місцях, до їхнього складу входили представники відповідного партійного комітету, профспілки та ДПУ. Мета чистки полягала у виявленні та вилучені «ворожого, реакційного й контрреволюційного елементу», який себе активно не проявляє, але всіляко чинить пасивний спротив впровадженню постанов радянської влади. Робота комісій мала відбуватися у режимі абсолютної секретності й проводилася виключно «технічним апаратом ДПУ». В циркулярі ДПУ від 3 лютого 1923 р. було визначено: «Політично активних наших ворогів під час чистки, в залежності від висновку ДПУ, або звільняти з роботи, або ж переводити … на іншу роботу, де вони будуть менш шкідливі». Проти тих просвітян, які були потенційно здатними на більш радикальні дії, або організований спротив, вживали більш суворі репресії, у тому числі – присуд смертної кари[32].

Цікаво, що радикальним критиком «Просвіти» й просвітянського руху в цілому був Микола Хвильовий, творчість та діяльність якого деякі дослідники вважають за приклад спротиву більшовизму. Разом із тим, проголошуючи орієнтири на Європу, Микола Хвильовий протиставив їй «Просвіту», яку ототожнював із куркулями. Він ставив питання досить категорично: «Европа чи просвіта. Це одно із найрадикальніших питань нашої доби». Радянський письменник Юрій Смолич у 1960-х рр., виправдовуючи свою належність до дітища Миколи Хвильового – ВАПЛІТЕ, заявив, що зробив це оскільки ця організація була єдиною альтернативою українському провінціалізму «Просвіти»[33]. Очевидно, що боронити просвітянський рух творці «нової української дійсності» не мали жодного бажання, вбачаючи у ній одну з форм вияву українського націоналізму, що опирався на дух і традиції українського села.

Своєрідною спробою релігійного «геть від Москви» стало утворення Української автокефальної православної церкви. Однак її спіткала не краща доля, ніж «Просвіту», зокрема й на Запоріжжі. 14 травня 1923 р. Запорізьке окружне відділення ДПУ повідомляло, що всі фундатори місцевої автокефальної релігійної громади фігурують за матеріалами окрвідділення як «петлюрівці». Тоді ж було відправлено листа з грифом «цілком таємно» до відділу управління окружного виконавчого комітету з наступним зауваженням: «Запорізьке окрвідділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вам до відому для орієнтування, що затвердження автокефалійних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань». Такі оцінки й підходи влади до УАПЦ були стратегічними і стосувалися не лише Запорізького краю.

У 1925 р. ситуація не змінилася, послідовники УАПЦ й далі не могли легально створити управлінські структури. Циркуляр НКВС від 26 жовтня 1925 р. містив чіткі вказівки із цієї проблеми: «Поскільки питання про реєстрацію їх вирішено в негативному розумінні, оформлювати їх місцеві об'єднання (благочинницькі, округові та районові ради) не слід».

На хвилі тотального переслідування УАПЦ, усунення від її керівництва митрополита Василя Липківського, нечисленна організаційна мережа запорізьких парафій автокефальної церкви, зазнаючи руйнацій з боку влади, перестала існувати. Дві громади УАПЦ, що домоглися реєстрації на території Запорізької адміністративної округи, з часом були знищенні, а Пилипівську церкву м. Запоріжжя, при якій діяла громада УАПЦ, передали групі обновленців[34].

Не лише українській релігійній організації не було місця у відтворюваній імперії. Під прицільним вогнем опинилися також ті, хто хотів реалізувати соціалістичний (комуністичний) проект під національними гаслами. У 1924 р. для комуністів України (КП(б)У) постало гостре питання ліквідації українських комуністів (УКП). Головна небезпека останніх полягала у бажанні створити незалежну, окрему від Росії, Українську республіку, оскільки «Росія вважає Україну своєю колонією». Українські марксисти вважали, що соціальне визволення неможливе без національного, яке супроводжується утворенням національних держав. А місцева комуністична партія не має бути виключно національною, а об'єднувати в своїх лавах партійців за територіальною ознакою[35].

Таким чином, мова йшла про дійсно незалеж-

[32] Карпенко В. Правоохранители и суд Азовской Пальмиры… С. 149.

[33] Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення : Національний комунізм у радянській Україні, 1918-1933 / Пер. з англ. М. Яковлєв. К. : КОМОРА, 2018. С. 221, 232.

[34] Ігнатуша О. Репресії проти Української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках XX ст.) *Південний архів. Серія : Історичні науки*. 2008. Вип. 28-29. С. 303-304.

[35] Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному… С. 219, 221, 243.

ну державу, яка не підпорядковується російській централі, а вибудовує добросусідські стосунки на основі спільності в розумінні політичного розвитку. Що також важливо, українські комуністи національний рух не зводили лише до питання мови, народних пісень чи культури. Вони наполягали, що він також стосується економіки, оскільки саме вона будує, або руйнує держави[36].

В рамках Радянського Союзу не було місця для подібних проектів. Не змігши реалізувати проект світової революції, керівництво СРСР, перш за все – Йосип Сталін, залучив у державній політиці ідеологію російського націоналізму як внутрішньосуспільну мобілізаційну силу для досягнення зовнішньополітичних цілей. Аналізуючи ті події, Степан Ленкавський зазначав, що від 1934 р. в Радянському Союзі розпочався етап тихого просування великодержавного шовінізму[37].

Про утопічність тих ініціатив, які продукувалися українськими комуністами (УКП) та провідниками націонал-комунізму у більшовицькій партії писав і Роман Бжеський. Він не вважав цей період в історії України відродженням, оскільки справжнє відродження має на меті відновлення повної суверенності самостійної й ні від кого не залежної держави, бо лише вона дає цілковиту волю й змогу всебічного розвитку нації, яка таким чином може зробити свій внесок у культурний розвиток народів Землі. Зречення ж боротьби за досягнення повного суверенітету «є проявом дегенерації, виродження, чимось подібним до заходів підлітка спинити свій детальний ріст і стати скарловатілою потворою». Роман Бжеський також підтримував ідею, що усі реверанси більшовиків відносно українського національного відродження були нічим іншим, як засторогою перед спалахом націоналізму. Саме з цією метою вони підтримували гласно й негласно автономістів, які вважали, що можна в межах чужої держави розвивати власну культуру, за допомогою нації-гнобительки. Внаслідок цього, «можна було викликати регенерацію дегенеративних процесів і обернути непомітно відродження у виродження, стосуючи одночасно терор і голод, але так ніби національний момент не грав при тому жодної ролі»[38].

Паралельно з намаганнями інтегрувати самостійницькі прагнення українців у формулу співжиття різних народів у соціалістичній спільноті (союзі ніби-рівних держав), на початку 1920-х рр. на території сучасної Запорізької області давалися взнаки відголоски повстанського руху періоду Української революції. Загалом, для запорізького селянина повстанська боротьба – явище більш ніж природне, особливо враховуючи багаторічну діяльність Нестора Махна (зокрема, її антибільшовицька спрямованість у пізній період) та Вільних козаків під час Української революції. Звичайно, тут мова йде лише про відголоски, оскільки основні сили повстанства були знищені до 1921 р. Тим не менш, боротьба за відновлення УНР, хоч і спорадично, але продовжувалася, будучи приреченою на поразку. Так, на початку 1922 р. радянським органам держбезпеки вдалося виявити підпільну петлюрівську організацію у Веселівському районі Мелітопольського повіту[39]. Протягом 1923 р. радянські органи влади та держбезпеки на межі сучасних Запорізької та Херсонської областей турбував вільнокозачий повстанський загін імені Тараса Трясила на чолі з отаманом Грищенком, який за визначенням Київського губернського відділу ДПУ був «одним з останніх представників партизансько-повстанської діяльності»[40].

Серед причин затухання боротьби українського повстанства можемо назвати зміну настроїв його основної соціальної бази – селянства, «пацифікація» настроїв якого була викликана не в останню чергу репресивними заходами радянської влади. Зокрема, у 1921 р. Раднарком України, активізуючи боротьбу з «бандитизмом», прийняв постанову про введення системи відповідачів. Згідно з цим документом, у кожному селі з числа авторитетних господарів, фактично – соціальної бази антибільшовицького спротиву, призначалися відповідачі, які повинні були стежити за появою підозрілих осіб і своєчасно інформувати про це представників влади. Також вони повинні були не допускати пошкоджень телефонно-телеграфних ліній, залізничного полотна, мостів та інших споруд. У випадку недотримання цих вимог санкції були жорсткими: штрафування, ремонт пошкоджених ділянок за власний кошт, розстріл з конфіскацією майна. До цього додалося створення у 1921 р. системи інформаторів. Згідно із вказівками центрального Надзвичайного Комітету, рекомендува-

[36] Там само. С. 252.

[37] Сич О. Соціально-консервативний націоналізм : теорія і політика. Монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. С.235.

[38] Задеснянський Р. Чолові представники українського виродження : Ю. Яновський, М. Куліш, В. Сосюра. Торонто : The Basilian Press, 1979. С. 5-6.

[39] Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №2/4. С. 23.

[40] Ребро П. Обізвавсь Тарас Трясило... *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Запоріжжя : «Дніпровський металург», 2010. Кн. 5. С. 187-193.

лося в кожній державній установі, кожному селі підібрати надійних інформаторів, які повинні були стежити за підозрілими особами та вивчати політичні настрої населення[41].

Друга половина 1920-х рр. характеризується відносним «затишшям» антирадянського спротиву на Наддніпрянщині, у тому числі й на Запоріжжі. Запровадження НЕПу, українізації, створення нібито суверенної Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали у широких колах української громадськості надію, що український народ перебуває у новій епосі своєї державності – національній за формою та соціалістичній за суттю[42]. Але вже у 1928 р. ситуація починає змінюватися, не в останню чергу через проведену хлібозаготівельну кампанію, яка мало чим відрізнялася від практики під час політики «воєнного комунізму». Цей, як і інші прояви чергової зміни курсу радянського керівництва, стали причиною нової хвилі руху спротиву[43]. Такими, що досить яскраво характеризують дії влади відносно українського селянства, є слова тодішнього першого секретаря Московського комітету ВКП(б) Вячеслава Молотова, який в рамках хлібозаготівельної кампанії відвідав Запорізьку область. Пізніше він згадував, що 1 січня 1928 р. прибув до Мелітополя, де проводив у окрузі відповідну роботу, «тиснув щосили, аби викачати щонайкраще хліб», постійно наголошуючи, що «селянин повинен позичити» («дати взайми»)[44].

Українські селяни взагалі не мали від кого чекати захисту. Йосип Сталін був орієнтований на місто та міський пролетаріат, на противагу до «темних мас» села, що мали контрреволюційний та націоналістичний світогляд й були «природними саботажниками радянської влади». Загалом, увесь комплекс дій радянського керівництва щодо українського села дав привід Юрію Ліберу схарактеризувати його війною, сталінською антиукраїнською. На думку дослідника, ця внутрішня війна повинна була не лише перевернути відносини між селом та владою, але й перебудувати (зруйнувати) підвалини українського традиційного суспільства та його ідентичності[45].

Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою й іншими непопулярними заходами, режим поступово «електризував» селян. Останні, на думку Тимоті Снайдера, сприймали компартійних активістів в якості ворожої армії й, зважаючи на поведінку та дії цих діячів, мали на це усі підстави[46]. Достатньо було іскри, щоб село в черговий раз вибухнуло. Спочатку спротив проявився, здебільшого, у більш соціальних, аніж політичних акціях – «волинках» та «жіночих заворушеннях». Хвиля останніх весною 1928 р. прокотилася по усій території УСРР, набуваючи у деяких місцевостях масового характеру.

Особливе занепокоєння влади викликали антиколгоспні демонстрації, які часто набували характеру відкритого збройного опору. Збройні демонстрації, які можна було придушити лише за допомогою військових частин – щось більше за стихійні бунти та виступи. Роберт Конквест називав їх величезними збройними повстаннями, що нагадували про події «першої селянської війни 1918-1922 рр.». За деякими підрахунками, у 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тисяч[47].

Пік повстань припав на першу половину 1930 р. У цей час радянський уряд здійснив найбільш жорсткі репресивні заходи проти селянства, яке відповіло бунтом. За кількістю бунтів Україна стала лідером: лише у березні 1930 р. тут було зафіксовано 2945 виступів. До 10 березня антирадянські повстання охоплювали 18 округів (110 районів). Антиколгоспний спротив в українському селі загострювався національними питаннями, які посилили згуртованість селян, особливо коли організатори колгоспів належали до інших національностей (здебільшого – росіяни або євреї). Значна частина повстань відбувалася під гаслами повалення радянської влади й відновлення незалежності України[48].

В Запорізькому краї протистояння влади й селян виливалися головним чином у соціальні «жіночі заворушення» та «волинки». У с. Кам'янка Запорізького округу близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, ви-

[41] Шульга І. Людомор на Поділлі. К. : Республіканська асоціація українознавців, 1993. С. 16-17.

[42] Плющ В. Боротьба за Українську Державу під совєтською владою. Лондон : УВС у Великій Британії, 1973. С. 12-13.

[43] Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928–1936 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4. С. 88-89.

[44] Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым : Из дневника Ф. Чуева. М. : Терра, 1991. С. 376.

[45] Лібер Ю. Тотальні війни : творення модерної України в 1914-1954 роках / пер. з англ. А. Дейнеки. Харків : Віват, 2019. С. 223.

[46] Снайдер Т. Кровавые земли : Европа между Гитлером и Сталиным ; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. К. : Дуліби, 2015. С. 65.

[47] Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. К. : Либідь, 1993. С. 173-174.

[48] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина : Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Пер. с англ. А.В. Бардина. М. : Российская политическая энциклопедия ; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. С. 196-197.

магаючи хліба. У інформаційному зведенні ДПУ зазначалося, що серед мітингарів було чутно антирадянські вигуки. Хвиля «жіночих заворушень» охопила всі райцентри Мелітопольського округу. Ці виступи були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів[49].

«Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфопіль (Гуляйпільський район), Новоданилівка й Хитрівка (Оріхівський район), у них взяло участь до 100 осіб. Масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах: Розумівка (5 «волинок», 400 осіб), Мар'ївка (1/200), Біленьке (2/300), Любимівка (2/450) та Широке (5/1500). В деяких населених пунктах виступало по 20-30 промовців. Найбільший виступ відбувся у с. Широкому. Він тривав півтора місяці, а на ліквідацію селянського заворушення виїжджала оперативна група НКВС. Було заарештовано 9 активістів, зі сторони селян мала місце спроба роззброїти військових.

Тиск на селянство й далі виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості, хоча мав не лише економічний, але й політичний підтекст. У травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, згідно з якою «зважаючи на серйозне пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв'язку з частковим недородом й пересівом, особливо у степових округах (Запорізькій, Мелітопольській, Херсонській тощо)» ставило перед ДПУ завдання заходами репресій посилити боротьбу з активним антирадянським елементом на селі, зокрема з колишніми поміщиками й поліцейськими, священиками, куркулями. Крім того, необхідно було посилити боротьбу з організованими антирадянськими групами: монархістами, сіоністами, українськими націоналістами. Останнім приділялася окрема увага. У червні 1928 р. голова ДПУ УСРР Всеволод Балицький надіслав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу доповідну записку «Про пожвавлення української контрреволюції», де провідною ідеєю було загострення уваги партії на активізацію українських націоналістичних сил, зокрема на селі. Відповідно, така ситуація вимагала негайного втручання, що знайшло своє відображення у різного роду великих кримінальних справах та гучних судових процесах[50].

Частішали випадки селянського невдоволення і органи держбезпеки вишукували ворогів на селі. У записці ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності у 1931 р. повідомлялося, що у колгоспі «Промінь культури» Мелітопольського району існує угруповання куркулів та антирадянщиків чисельністю до 10 осіб. Під час хлібозаготівель учасники угруповання намагалися організувати «жіночі заворушення», а також займалися антиколгоспною агітацією. Загалом же, у донесенні зазначалося, що факти «шкідництва» були виявлені у 19 колгоспах з 200[51].

Про антирадянську діяльність на Мелітопольщині були й публічні згадки у радянських виданнях. Зокрема, у липні 1930 р. харківська газета «Комуніст» надрукувала інформацію про виявлення молодіжної самостійницької організації, до якої належали учні кількох шкіл. Центр підпілля був у Мелітополі. За даними органів держбезпеки, під час таємних зібрань учні виголошували антибільшовицькі промови. Також члени організації знищували портрети Леніна та Сталіна, здійснювали теракти, а серед населення поширювали відозви про швидке падіння радянської влади й повернення Україні самостійності[52]. Зважаючи, що на сьогоднішній день документального підтвердження наведеній інформації не знайдено, підходимо до неї більш ніж скептично.

Посилення боротьби із «куркульсько-петлюрівськими та контрреволюційними елементами» було висвітлено 22 листопада 1932 р. у доповіді голова ДПУ УСРР Станіслава Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору. Спецслужби у своїй роботі спиралися на постанову політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» від 18 листопада 1932 р. Основна мета заходів полягала у виявлені «контрреволюційних центрів, які організовують саботаж й зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів». Для проведення операції, з метою викриття контрреволюційного керівництва та куркульсько-петлюрівського повстанства, було мобілізовано увесь чекістський апарат.

Серед наведених Станіславом Реденсом окремих агентурних розробок, які підлягали ліквідації під час операції, фігурують матеріали по сучасній

[49] Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки*. К. : НАН України ; Інститут історії України, 2001. №5. С. 205.

[50] Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ. *Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. С. 66-67.

[51] Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. С. 181-182.

[52] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Вид. третє, доповнене. К. : Українська видавнича спілка, 2007. С. 166.

Запорізькій області. Зокрема, за характеристикою «українська контрреволюція» у Василівському районі було виявлено повстанську групу, яка складалася з колишніх петлюрівців та махновців на чолі із старшиною Армії УНР Бутом. Чекісти оперували даними, що група мала вогнепальну зброю. Арешту підлягали 7 осіб із вказаної групи: 2 куркулі та 5 середняків із антирадянським минулим.

Окреме місце у доповідних ДПУ займала «сільська контрреволюція», яка характеризувалася саботажами хлібозаготівельної кампанії, крадіжках та розбазарюванням колгоспного й державного майна. На території сучасної Запорізької області такі контрреволюційні групи біли виявлені у колгоспах ім. Чубаря, ім. К. Маркса, артілях «Червона Зоря», «Ударник» та «Широкі лани» Чубарівського району. Така ж ситуація була в артілях ім. К. Маркса та ім. Будьоного Михайлівського району й багатьох інших населених пунктах та районних центрах від Запоріжжя до Мелітополя й Бердянська[53]. Відкинувши ідеологічні нашарування, притаманні звітності радянських органів державної безпеки, бачимо цілеспрямовану політику з ліквідації будь-яких проявів антирадянської налаштованості. Радянська влада боролася з українським селом, вбачаючи у ньому загрозу тотальній радянізації, пам'ятаючи його роль у подіях Української революції та повстансько-партизанському русі.

Загалом, проблема реальності чи міфічності різноманітних антирадянських, а серед них і націоналістичних, організацій на території УСРР у 1920-1930-х рр. до сьогоднішнього дня не розв'язана дослідниками. Аналізуючи події між революцією та Другою світовою війною, Дмитро Соловей стверджував, що випадки створення реальних підпільних організацій, або ж невеликих повстанських загонів дійсно мали місце, однак не в таких кількісних масштабах, як про це писали деякі сучасники. Реальні факти антирадянської боротьби, зазначав дослідник, важко простежити, оскільки радянська влада такі речі замовчувала, «а коли щось і оголошувала, то навмисне спотворювала дійсність і видавала провокації своїх агентів та інквізиторськими засобами вимучені "зізнання" підсудних за факти»[54].

Як наслідок такої «інформаційної диверсії» радянських органів державної безпеки, досить поширеним явищем у середовищі антирадянської еміграції 1930-х років була віра у широкорозгалужене самостійницьке підпілля в УСРР. Загальна схема антирадянської діяльності подавалася у вигляді двох «національно здорових середовищ»: національного і комуністичного. До першого зараховувалися повстанські отамани та організації на кшталт Братства українських державників, Спілки визволення України та Спілки української молоді. До другого – націонал-комуністи Олександр Шумський, Микола Скрипник, Михайло Волобуєв, Микола Хвильовий тощо та їх оточення[55].

Проте на абсурдності беззастережного зарахування діячів націонал-комунізму в УСРР до організованого націоналістичного, визвольного, руху наполягали деякі авторитетні представники ОУН. Орест Чемеринський («Ярослав Оршан») у полемічній формі критикував тих, хто розмірковував «може, цей або той був наш?». Для нього незрозумілим було те, як компартійні функціонери, що поборювали український націоналізм, могли бути належними до його організованої форми. Загальний висновок автора зводився до того, що «своєрідна в декого уява на 100% єдиного революційного фронту СУЗ проти Москви є теж одним з прекраснодушних плодів фантазії мрійників у політиці»[56].

Під час «зачистки» УСРР та українських етнічних земель за межами республіки від реальних, потенційних та уявних ворогів, територія сучасної Запорізької області не залишалася осторонь. У Запоріжжі також було «викрито» філію Спілки визволення України, яка за матеріалами радянських органів держбезпеки охоплювала своєю діяльністю весь округ і намагалася повалити радянську владу «шляхом створення осередків». Низові осередки СВУ також були «розкриті» в Андріївській, Михайлівській та Новогупалівській сільських радах, де репресій зазнали колишні активісти товариства «Просвіта» (молодь та вчителі)[57].

Найбільш розгалуженою «організацією» наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. співробітники органів держбезпеки визнавали «Обласний повстанський комітет», діяльність якого охоплювала Запорізький, Дніпропетровський, Криворізький, Тульчинський і Вінницький округи України із

[53] Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні… С. 320, 332, 334, 359-367.

[54] Соловей Д. Голгота України. Вінніпег : Накладом «Українського Голосу», 1953. Частина 1 : Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. С. 112.

[55] Історія революційної боротьби в Наддніпрянській Україні. Чужина, 1949 (Передрук підпільних матеріалів). С. 3-5, 19-20.

[56] Оршан Я. Доба націоналізму. К. : «Орієнтир», 2019. С. 20-21.

57 Ігнатуша О., Кирилаш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур Є. Під жорнами «класової боротьби»… С. 19.

центром у Запоріжжі. Керівна частина «комітету» складалася з представників інтелігенції і студентської молоді. До кримінальної відповідальності по справі було притягнуто 25 осіб, 9 з яких розстріляли, а решту заслали на Соловки[58].

Мала запорізький відгомін й сфабрикована співробітниками радянських спецслужб справа «УВО» (Української військової організації). Арешти за належність до «УВО» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж двох-трьох років. Станом на квітень 1933 р. працівники ДПУ УСРР «виявили» 255 «осередків УВО», заарештувавши 592 особи. У директиві голови ДПУ УСРР Всеволода Балицького «Про зв'язок "УВО" з Польщею та Німеччиною» зазначалося, що члени цієї організації на весну 1933 р. готували широкомасштабне збройне повстання для створення Соборної Української Народної Республіки[59].

Робота оперативників та слідчих по справі досить характерно простежується й через матеріали заарештованого 25 грудня 1934 р. за обвинуваченням у належності до «УВО» жителя 6-го селища Дніпробуд (Запоріжжя), уродженця Львівської округи[60] Василя Возного, який працював у електровідділі заводу «Запоріжсталь».

Радянофіл лівих поглядів, Василь Возний разом з братом працювали у газеті «Воля народу» (пізніше – «Сельроб»). У вересні 1932 р. брати були заарештовані у Львові охоронною поліцією за антипольську діяльність. Після звільнення обидва виїхали до УСРР. Під час харківської розробки справи «УВО» одним із її фігурантів став Іван Возний, а дещо пізніше така ж доля у Запоріжжі спіткала його брата. Заарештований у Запоріжжі Василь Возний довго не визнавав своєї належності до українських націоналістів, тому слідчі долучали до справи копії протоколів допитів інших «активних членів УВО» з Києва та Харкова. Заарештований заперечував залучені свідчення інших уродженців Західної України, однак під тиском слідства через деякий час зізнався, що належить до «Української організації націоналістів» (не ОУН, а саме УОН), до якої вступив у 1925 р. у Львові[61]. В подальшому під час допитів він надав свідчення про існування терористичної групи і підготовку терактів проти керівництва УСРР та СРСР, зв'язки із закордонним керівництвом та настанови щодо інтеграції у радянські адміністративні і партійні органи, членів організації, які проживали в УСРР і Запоріжжі зокрема. Слідчі НКВС після цього рапортували керівництву, що Управлінням держбезпеки НКВС УРСР у 1934 р. було викрито українську контрреволюційну організацію «ОУН» (Об'єднання українських націоналістів), яка здійснювала активну терористичну роботу з метою повалення радянської влади.

Досить цікавою, більше того – симптоматичною, для розуміння сутності обвинувачення є зафіксована слідчим відповідь Василя Возного, зрештою розстріляного 2 серпня 1935 р., на запитання відносно проведення «підпільниками» терористичної діяльності: «Особисто я не знаю, чи був Сказинський керівником терористичної групи у Харкові, чи ні, але раз на нього є такі свідчення, а до того ж він інтелігент (sic!), то цілком ймовірно, що він керував терором проти вождів партії та радянської влади»[62].

Завдяки розсекреченню архівів радянських спецслужб, станом на сьогоднішній день, поруч із фіктивними організаціями, які були вигадані у слідчих кабінетах ДПУ-НКВС, вдалося виявити справжні осередки підпільної боротьби за відновлення Української державності. У 1929 р. на території тогочасного Маріупольського округу на Донеччині було викрито організацію «Українська демократична народна партія» (УДНП). Ця партія була створена у 1925 р. у с. Новотроїцькому сучасного Бердянського району Запорізької області, а її осередки виникли у селах Нововасилівка та Новоспасівка (Осипенко). Здійснювалися спроби поширити організацію на Волині (серед червоноармійців) та у Бердянському педагогічному технікумі.

Учасники організації були колишніми активістами просвітянського руху, які згуртувалися навколо Петра Вербецького, діяча Української центральної ради й урядовця Гетьманату П. Скоропадського. У 1926 р. було затверджено Програму та Статут УДНП. Основне кредо діяльності – «Україна для українців». Члени організації, серед іншого, займалися випуском листівок.

У обвинувальному висновку вказувалося: «Враховуючи загальний стан у країні, нестачу деяких продуктів харчування, хлібні ускладнення, невдоволення куркульства політикою Радвлади на селі, проведенням колективізації, хлібозаготівель та ін., «УДНП» своєю метою ставила зрив цих

[58] Там само. С. 19.

[59] Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К. : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 357.

[60] У анкеті заарештованого слідчій у розділі «національність» акуратно записав «Галичанин».

[61] Організація українських націоналістів була створена у 1929 р.

[62] Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області, фонд припинених справ, спр.П-20356, арк. 9-11, 24-25, 46, 58, 64зв.-65, 91, 100-101.

заходів шляхом виступів на зібраннях, сходах, агітації серед окремих прошарків населення. Для успішності своєї діяльності організація розпалювала національну ненависть, агітуючи проти євреїв та великоросів, нібито винних у поневоленні українського народу, закликаючи населення до боротьби за Україну, яка належить тільки українцям».

ДПУ до відповідальності по справі УДНП було притягнуто 28 осіб, віком від 25 до 38 років. Відносно 12 осіб, «як ідейних ворогів Радянської влади, соціально небезпечних та таких, що невиправні» слідчими було запропоновано застосувати вищий захід соціального захисту – розстріл. Рішенням Особливої наради ДПУ УСРР, засідання якої відбулося у серпні 1929 р. в м. Маріуполь, 13 членів організації було засуджено до 5 років таборів та 3 років заборони проживати у країні.

Обвинувальний висновок у цій справі було розіслано в якості зразка територіальним підрозділах ДПУ, оскільки в даному випадку йшла мова про організацію яка справді існувала та члени якої намагалися активно діяти[63].

Серед акцій антирадянського спрямування, здійснюваних на території Запорізької області на початку 1930-х рр., окреме місце належало поширенню самостійницьких листівок. Зокрема, у 1930-1932 рр. органами ДПУ було зафіксовано появу чотирьох листівок Українського революційного комітету та однієї від імені Української соціал-демократичної робітничої партії (закордонної фракції).

1930-м роком було датоване звернення Комітету до українських селян не давати хліба більшовикам. Автор листівки, текст якої виявився пророчим, аргументував свій заклик тим, що на територію України насувається марево голоду. Наступного року світ побачило звернення до інтелігенції, яка проживала на території України із закликом включатися у боротьбу за відновлення УНР. Зауважимо, що у тексті звернення мова йде не лише про власне українську інтелігенцію. Листівка містить заклики до представників національних меншин підтримати українців у їхній боротьбі за незалежність, обіцяючи меншинам найбільші права.

У 1932 р. було поширено чергове звернення до селян із закликом боротися із більшовицьким деспотизмом за відновлення УНР. Ця листівка розпочиналася із напівгумористичного звернення до практичного селянина: «Прочитавши не скури, а підкинь сусіду». Поза увагою Комітету не залишилися і українці-червоноармійці, яких також закликали до боротьби за незалежність України. Схожі заклики містила листівка Української соціал-демократичної робітничої партії, із зверненнями до робітників і селян[64].

Загалом, поширення листівок Українського революційного комітету в Україні було помічене ще влітку 1929 р., про що писала тогочасна європейська преса. Одну із листівок із зверненням до червоноармійців було передано до українського музею у Чернівцях, що дало змогу навести її текст у газеті Українського народного союзу «Свобода» (Нью Джерсі, США). Листівка мала графічне оформлення: «Жінка в національному строї, з тризубом на головному уборі, показує червоному командірови рукою на Кремль. Шеренги червоної армії повним кроком марширують в напрямі до Кремля з багнетами на поготівлі. У мурів Кремля димлять кулемети, а самий Кремль горить. Біля жінки тримаючися за її спідницю, стоїть дитина (хлопець). Під цим малюнком нижче напису «Кремль» наліплено марку, очевидячки в доказ того, що відозву цю дійсно випущено Українським Революційним Комітетом. Марка ця виглядає так: На темно-синьому полі намальовано золоте сонце з синім тризубом по-середині, а під ним на синьому полі жовтими фарбами напис «Хай живе Українська Народня Республіка»[65].

Поширення листівок антирадянського спрямування було помітним явищем і у інших республіках СРСР. Але українські листівки відрізнялися, зокрема, від російських актуалізацією національного питання та закликами до боротьби за незалежність України. Лінн Віола наводить приклади двох листівок, поширених у Крутянському районі та Бердичівському окрузі у яких провідною ідеєю виступають заклики до повалення комунізму та відновлення незалежності України.

Деякі листівки, які поширювалися на території України були віддруковані, що свідчить про їх «урбанізоване» походження. Різняться вони і за ступенем грамотності: у деяких чітко простежується сільський стиль, інші ж явно вийшли з під пера більш освіченої людини. Об'єднуючим чинником тут виступала ідея боротьби проти заходів радянської влади, зокрема на селі, та відновлен-

[63] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 100, С. 1-21; Нікольський В. Правда через роки. *Реабілітовані історією [У 27 т.] : Донецька область*. Донецьк : Видавництво КП «Регіон», 2004. Книга перша : науково-документальні нариси. С. 33.

[64] Реабілітовані історією. Запорізька область. Запоріжжя : «Дніпровський металлург», 2006. Кн. 3. С. 59-69.

[65] З життя на Радянській Україні : Відозва проти окупантів. Свобода. 1929. 4 вересня.

ня української державності[66].

На 1932-1933 рр. припадає кульмінація війни Сталіна з українським селянством, яке через свій традиційний уклад життя залишалося носієм націоналістичного світогляду й надалі було налаштоване проти заходів радянської влади. Голодомор, як найбільший (хоч і перший, та й не останній) злочин мав фізичні та ментальні наслідки, які значно вплинули на формування осередків організованого націоналістичного руху на початку 1940-х рр. на Наддніпрянщині, і Запорожжі зокрема.

Відомий юрист-міжнародник Рафал Лемкін називав Голодомор «класичним прикладом радянського геноциду». Традиційний сільський уклад було знищено, а самі селяни були або мертвими, або приниженими, або ж розкиданими по таборах, що охопили усю території СРСР. Сотні тисяч сиріт, залишившись без повноцінної української родини, зростали не українцями, а радянськими громадянами. Ті селяни, яким вдалося вижити, несли в собі тягар відчуття провини й безпорадності. Як зазначив Тимоті Снайдер, радянська держава зламала тих, що хотіли незалежності для Української республіки й тих, які хотіли певної незалежності для себе та своїх родин[67].

Одним з прямих наслідків Голомору став «смисловий вузол»: українська мова та культура = голодна смерть. Він утворився внаслідок збігу обставин, коли завершення Голодомору співпало із швидким згортанням українізації та стрімким розгортанням репресій проти «українських буржуазних націоналістів». Таким чином, страх смерті від голоду несвідомо переносився на ситуацію, пов'язану з відродженням та функціонуванням української мови та культури[68].

Євген Головаха зауважив, що політична акція Голодомору завдала дуже істотних змін психології селянства, якому влада дала урок страху: «якщо буде опір, буде голод. А для людини немає нічого жахливішого, ніж голод, – адже це розтягнута смерть, розтягнута репресія». Таким чином, було знищено волю до опору режимові, прищеплено суспільну безвільність і безпорадність. Крім того, ще одним наслідком Голодомору, як і планували його організатори, став залишковий патерналізм і поставлення людей у цілковиту залежність від держави[69].

Психологічними наслідками Голодомору стали катастрофічне зменшення життєздатності та життєстійкості українського народу, нівелювання рис, які визначають суб'єктність особистості, таких як людська гідність, національна гордість, сміливість, ініціативність, наполегливість тощо[70].

Постголодоморна друга половина 1930-х рр. характеризувалася продовженням репресій проти будь-яких проявів вільнодумства. 18 січня 1935 р. місцеві партійні органи отримали закритий лист ЦК ВКП(б) у якому говорилося: «Треба покінчити з опортуністичним благодушшям, яке виходить з помилкових припущень про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більше ручним. Таке припущення в корені не вірне … Не справа більшовиків почивати на лаврах і ловити гав. Не благодушшя потрібно нам, а пильність, справжня більшовицька революційна пильність». У Запорізькому краї це проявилося у масових репресіях, жертвами яких стали представники різних класів та професій: робітники, селяни, інтелігенція. Значна маса заарештованих звинувачувалася у націоналізмі, прояви якого слідчим вбачалися ледь не у всьому[71].

Черговий наголос на небезпечності українського націоналізму було зроблено Йосипом Сталіним у звітній доповіді XVII з'їзду партії про роботу ЦК ВКП(б) 23 січня 1934 р. Доповідач наголосив на недооцінці небезпеки українського націоналізму, що призвело до його зросту й «цей нахил став головною небезпекою». Вирішення цієї «проблеми» за Йосипом Сталіним виглядало наступним чином: «Питання про головну небезпеку в області національного питання вирішується не пустопорожніми формальними суперечками, а марксистським аналізом становища справ в даний момент и вивченням тих помилок, які допущені у цій області»[72]. Очевидно, «марксистський аналіз» забезпечували радянські органи державної безпеки.

Італійський дослідник Андреа Граціозі досить влучно реконструював мету великих політичних операцій, соціальних та етнічних чисток 1930-х рр., яка полягала у тому, щоб «відновити контроль над країною, очистити будівельний майданчик від відходів соціалістичного будівництва і заздалегідь запобігти будь-якій можливості виникнення п'ятих колон у разі війни, яка вважалася неми-

[66] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина… С. 150-151.
[67] Снайдер Т. Кровавые земли… С. 83-84.
[68] Рева І. По той бік себе : соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій : Науково-популярне видання. К. : К.І.С., 2019. С. 189.
[69] Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні : монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. С. 709.
[70] Рева І. По той бік себе… С. 74.
[71] Ігнатуша О., Кирилаш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур Є. Під жорнами «класової боротьби»… С. 23-27.
[72] Сталин И. Статьи и речи об Украине. К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. С. 222-223.

нучою»[73]. Цю ж думку поділяє і Юрій Лібер, який розцінює масові арешти та судилища як заходи, що мали запобігти появі політичної опозиції в Україні в умовах кризи, спричиненої початком колективізації та масового селянського спротиву. Надавши їм досить влучного визначення – «профілактичні заходи», він зазначив, що вони торкнулися усіх, хто у післяреволюційний час підтримував українізацію та українську культуру. Партійне керівництво боялося, що українська інтелігенція та селянство можуть об'єднатися, аналогічно до періоду Української революції[74].

Досвід антирадянського руху 1920 – першої половини 1930-х рр. вказував, що ні відкрита, ні підпільна боротьба проти більшовизму не матиме успіху й приречена на поразку. На перший план виходять повсякденні форми спротиву. У другій половині 1930-х рр. боротьба за існування й виживання стає актуальнішою за політичні акти. Хоч, зрештою, вона все одно сприймалася як спротив, принаймні в офіційному трактуванні й дискурсі[75].

Більше того, в процесі формування «homo soveticus» (людини радянської), деструктивної трансформації зазнавало власне «Я» особистості. Ірина Рева зауважила, що соціальна, фізична та культурна ізоляція, знищення колективної (родинної та національної) пам'яті, вимушена самоізоляція призводили до відчуження особистості від автентичних спільнот. Деформувалися суспільна свідомість та національна самосвідомість й втрачалися інтегруючі сегменти історичної пам'яті українського суспільства. Все це призвело до ослаблення особистості, розбалансування суспільних зв'язків, що полегшувало завдання комуністів сформувати нову радянську ідентичність[76].

Для нової хвилі політичної антирадянської активності необхідним було потрясіння, щось нове, що виходило за вже усталені рамки. Таким потрясінням стало приєднання у 1939 р. частини Європи у вигляді Східної Галичини.

[73] Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / Пер. з іт. М. Прокопович. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 81.
[74] Лібер Ю. Тотальні війни… С. 270-271.
[75] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина… С. 253, 256.
[76] Рева І. По той бік себе… С. 47.

References

Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, fond prypynenykh sprav, spr. P-20356.

Arkhireiskyi D., Chentsov V. Antyradianska natsionalna opozytsiia v USRR v 20-ti rr. : pohliad na problemu kriz arkhivni dzherela. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2000. №2/4. S. 16-53.

Velychenko S. Imperializm i natsionalizm po-chervonomu : ukrainska marksystska krytyka rosiiskoho komunistychnoho panuvannia v Ukraini (1918-1925) / Per. z anhl. S. Sieriakov. Lviv : Vydavnytstvo UKU, 2017. 376 s.

Vyola L. Krestianskyi bunt v эpokhu Stalyna : Kollektyvyzatsyia y kultura krestianskoho soprotyvlenyia / Per. s anhl. L.V. Bardyna. M. : Rossyiskaia polytycheskaia эntsyklopedyia ; Fond Pervoho Prezydenta Rossyy B.N. Eltsyna, 2010. 367 s.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 13, spr. 100.

Hanzha O. Opir selianstva politytsi sutsilnoi kolektyvizatsii v Ukraini. Problemy istorii Ukrainy : Fakty, sudzhennia, poshuky. K. : NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy, 2001. №5. S. 200-215.

Hratsiozi A. Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905-1956 rr. / Per. z it. M. Prokopovych. K. : Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2005. 350 s.

Hudz V. Istoriohrafiia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini : monohrafiia. Melitopol : FOP Odnoroh T.V., 2019. 1153 s.

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (DAZO), f.R 3, op. 1, spr. 380.

DAZO, f.R 3, op. 1, spr. 458.

DAZO, f.R 386, op. 1, spr. 2.

DAZO, f.R 1398, op. 1s, spr. 1.

Z zhyttia na Radianskii Ukraini : Vidozva proty okupantiv. Svoboda. 1929. 4 veresnia.

Zadesnianskyi R. Cholovi predstavnyky ukrainskoho vyrodzhennia : Yu. Yanovskyi, M. Kulish, V. Sosiura. Toronto : The Basilian Press, 1979. 151 s.

Zatonskyi V. Natsionalna problema na Ukraini. Kharkiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. 96 s.

Ihnatusha O., Kyrylash L., Starukh O., Tkachenko V., Tsokur Ye. Pid zhornamy «klasovoi borotby» : politychni represii na Zaporizhzhi (1917-1930). Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast. Zaporizhzhia : «Dniprovskyi metalurh», 2004. Kn. 1. S. 7-44.

Ihnatusha O. Natsionalno-kulturne zhyttia Zaporizkoho kraiu 20-30-kh rr. KhKh st. Naddniprianska Ukraina : istorychni protsesy, podii, postati. Dnipropetrovsk : Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 2008. S. 335-345.

Ihnatusha O. Represii proty Ukrainskoi avtokefalnoi tserkvy na Zaporizhzhi (do prychyn neznachnoho rozvytku ukrainskoho avtokefalnoho rukhu na Pivdni Ukrainy u 20-kh rokakh KhKh st.). Pivdennyi arkhiv. Seriia : Istorychni nauky. 2008. Vyp. 28-29. S. 302-308.

Istoriia revoliutsiinoi borotby v Naddniprianskii Ukraini. Chuzhyna, 1949 (Peredruk pidpilnykh materialiv). 40 s.

Karpenko V. Pravookhranytely y sud Azovskoi Palmyrы : ot tsarei do vozhdei. Zaporozhe : Ynter-M, 2011. 170 s.

Kartohrama : Zahalna kilkist ustanov nalezhachykh do Politosvitu Zaporizhsk. Hubviddilu Narosvity. Otchet o deiatelnosty Zaporozhskoho Hubyspolkoma ko II-mu Hub. Sъezdu Sovetov. Zaporozhe, 1921.

Kokin S. Holodomor v Ukraini i DPU. Rozsekrechena pamiat : Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD. K. : Vydavnychyi dim «Stylos», 2007. S. 62-87.

Konkvest R. Zhnyva skorboty : radianska kolektyvizatsiia i holodomor / Per. z anhl. K. : Lybid, 1993. 280 s.

Konovets O. Ukrainskyi ideal : Istorychni narysy. Dialohy. K. : Vyd. tsentr «Prosvita», 2003. 196 s.

Liber Yu. Totalni viiny : tvorennia modernoi Ukrainy v 1914-1954 rokakh / per. z anhl. A. Deineky. Kharkiv : Vivat, 2019. 528 s.

Martyn T. Imperiia natsionalnoho vyrivniuvannia : Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923-1933 roky). K. : Krytyka, 2013. 640 s.

Meis Dzh. Komunizm ta dylemy natsionalnoho vyzvolennia : Natsionalnyi komunizm u radianskii Ukraini, 1918-1933 / Per. z anhl. M. Yakovliev. K. : KOMORA, 2018. 496 s.

Mykhailov B. Melitopol : pryroda, arkheolohiia, istoriia. Zaporizhzhia : Dyke pole, 2002. 280 s.

Mirchuk P. Narys istorii OUN. 1920-1939 roky. Vyd. tretie, dopovnene. K. : Ukrainska vydavnycha spilka, 2007. 1008 s.

Moroko V. Diialnist tovarystva «Prosvita» na Zaporizhzhi (1868-1922 roky). Mashynopys. Arkhiv avtora.

Nikolskyi V. Pravda cherez roky. Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast. Donetsk : Vydavnytstvo KP «Rehion», 2004. Knyha persha : naukovo-dokumentalni narysy. S. 9-74.

Orshan Ya. Doba Natsionalizmu. K. : «Oriientyr», 2019. 112 s.

Pliushch V. Borotba za Ukrainsku Derzhavu pid sovietskoiu vladoiu. London : UVS u Velykii Brytanii, 1973. 125 s.

Poverneni imena : Dokumenty, korotki biohrafichni dovidky (pro reabilitovani zhertvy politychnykh represii u Zaporizkii oblasti). Zaporizhzhia, 2000. Kn. 3. 330 s.

Prylutskyi V. Opir molodi politytsi bilshovytskoho rezhymu ta represyvni zakhody proty nei v URSR (1928-1936 rr.). Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2000. №2/4. S. 82-102.

Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast. Zaporizhzhia : «Dniprovskyi metalurh», 2006. Kn. 3. 720 s.

Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast. Zaporizhzhia : «Dniprovskyi metalurh», 2010. Kn. 5. 524 s.

Rebro P. Obizvavs Taras Triasylo… Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast. Zaporizhzhia : «Dniprovskyi metalurh», 2010. Kn. 5. S. 187-193.

Reva I. Po toi bik sebe : sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represii : Naukovo-populiarne vydannia. K. : K.I.S., 2019. 272 s.

Rozsekrechena pamiat : Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD. K. : Vydavnychyi dim «Stylos», 2007. 604 s.

Rublov O. Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914-1939). K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. 648 s.

Sych O. Sotsialno-konservatyvnyi natsionalizm : teoriia i polityka. Monohrafiia. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2019. 543 s.

Snaider T. Krovavыe zemly : Evropa mezhdu Hytlerom y Stalynыm ; [per. s anhl. A. Zurnadzhy]. K. : Duliby, 2015. 584 s.

Solovei D. Holhota Ukrainy. Vinnipeh : Nakladom «Ukrainskoho Holosu», 1953. Chastyna 1 : Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSR mizh Pershoiu i Druhoiu svitovoiu viinoiu. 288 s.

Stalyn Y. Staty y rechy ob Ukrayne. K. : Partyzdat TsK KP(b)U, 1936. 249 s.

Frolov M. Politychna systema Radianskoi Ukrainy 1920-1930- rr. : osoblyvosti formuvannia ta evoliutsii : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Zaporizhzhia : Prosvita, 2011. 264 s.

Chuev F. Sto sorok besed s Molotovыm : Yz dnevnyka F. Chueva. M. : Terra, 1991. 623 s.

Shapoval Yu. Oleksandr Shumskyi. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty : doslidzhennia, arkhivni materialy. K. ; Lviv : Ukraina moderna ; Ukrainski propilei, 2017. 742 s.

Shulha I. Liudomor na Podilli. K. : Respublikanska asotsiatsiia ukrainoznavtsiv, 1993. 235 s.